

ИНВЕНТАР ГРАФЕМА У МРКАЉЕВОЈ РЕФОРМИСANOЈ ЋИРИЛИЦИ

1. О реформи ћирилице Саве Мркаља, извршеној 1810. године у чувеној књизи *Сало дебелого јера либо азбукопротрес*, писано је много. Многи историчари српског језика, књижевности и културе писали су о најзначајнијем претходнику Вука Карацића у реформи српског писма и скоро да не постоји ниједан неразјашњени лингвистички детаљ везан за ово дело објављено у Будиму, које је први пут системски растеретило српску азбуку од сувишних, нефункционалних слова. Будући да је пошао од Аделунговог принципа који је сам на последњој, 18. страни своје књиге формулисао речима „пиши како што говориш“, Мркаљ је створио ћирилицу која би истовремено могла да задовољи потребе српске писмености и на црквенословенском и на народном језику.

У *Салу дебелого јера* Мркаљ је, наиме, реформисао црквену ћирилицу, али је познато да је у њему најавио и *Језикопротрес*, односно дело у којем би после ћирилице „протресао“ и књижевни језик, несумњиво у смеру његовог понародњавања и лакшег савладавања. Вођен просветитељским идејама, Мркаљ је и ћирилицу реформисао са жељом да се постигне већа функционалност, да се она што лакше, односно што брже, савлада у школи: „То најпре, да дјечица наша не буду, азбуке толико недостаточне ради, по три, по четири године губила докле читати само сиротице науче“ (стр. 17). Реформу српског књижевног језика, нажалост, Мркаљ није извршио нити у најављеном, нити у било којем другом делу, али је већ у *Салу дебелого јера* писао језиком сасвим блиским народном.

2. Добро је познато да су Мркаљев идеал у ћирилици била „писмена“ која је сам назвао „јединозвучним“ и која се у сваком словном контексту читају на исти начин. Његова реформисана ћирилица састоји се управо само од „јединозвучних“ слова. Такви су управо и Мркаљеви диграфи (диграми), тј. „сложена писмена“ <тъ>, <дь>, <лъ> и <нь>, којима се обележавају /ћ/, /ђ/, /љ/ и /њ/. Иако их и сам Мркаљ означава као „звукوپременљива“, тј. као она чије читање зависи од контекста, она то као диграфска целина заправо нису, већ је такав само њихов први елемент, који се у другим контекстима, а не после танког јера, чита без умекшања, тј. као /т/, /д/, /л/ и

/н/. И Мркаљ је био свестан да једину слабост новостворене ћирилице чине диграфи, па и у самом *Салу дебелог јера* истиче да је „све несовершенство њено“ (стр. 14) само у њима: „Колико се до мога мњенија каса, требало би нам писмена дѣ, љ и њ (као што имамо тѣ) под каковим нибуд обликом изрезати, пак танкоме јеру онда казати пут за дебелим. Тако би азбука наша добила 29 писмена, између који никаково многозвучно, никаково звукопременљиво, заменљиво или сложено било не би. Сва би њена писмена онда јединозвучна била. Она би управ оно совершенство дошла, које азбуки једнога језика припадаје. – Дотле пак, докле то не учинимо, ваља нам, како сваки види, јер танко сачувати. Овако буде азбука наша из 25 писмена, сирјеч 24 за српске и 1 за стране, и 1 умекчатељног знака за оне и ове речи“ (стр. 13-14).¹

У складу са постојећом ортографском традицијом, у склопу сва четири диграфа на другом месту налази се танко јер. Његов графематски статус у реформисаној ћирилици Мркаљ сасвим прецизно одређује: „Јер танко (ѣ) није писме, но само знак умекчатељни“ (стр. 10). Мало потом, опет у централном поглављу *Колико Србљи за језик свој требају писмена?*, пише: „Но што ћемо иза танкога јера (ѣ), задржати ли га или отбацили; кад ни оно писме није?“ (стр. 13). Иако два пута експлицитно танком јеру не одређује статус посебне графеме, Мркаљ га наводи засебно, као „знак“, уз још 25 „писмена“ која је задржао из постојеће ћирилице. Методолошки гледано, опет је добро поступио: поредећи свој систем са постојећим, да би истакао сличности, навео је списак 26 задржаних „писмена“, али не и нова ортографска правила за њихову употребу.

3. Све наведено условило је да се на број „слова“ у Мркаљевој реформисаној ћирилици у постојећој литератури гледа на различите начине. Томе су, наравно, допринели различити теоријско-методолошки оквири у којима су се истраживачи кретали, као и различити садржаји које су приписивали термину *слово*. Показује се тако да се утврђени број „слова“ у Мркаљевој реформисаној ћирилици креће од 24 до 29.

¹ Специфичан статус због порекла фонеме има само графема <ф>, коју Мркаљ кратко описује реченицом „ф је за стране речи“ (стр. 12), док потребу за графемом <х> објашњава следећим речима: „За х сељани Србљи не знаду; но мало уљуднији почти свагда га узговарају, и ја га зато употребљавам“ (стр. 12).

3.1. Радоје Симић констатовао је код Мркаља инвентар од 24 слова: „Мркаљева је ћирилица спала на свега 24 слова (двадесетак их је избачено из употребе), па је постала прекратка да »покрије« све гласове нашег језика, те утолико и несавршена. Тек кад би »азбука наша добила 29 писмена« – мисао је Мркаљева – »она би управ у оно совршенство дошла кое азбуки једнога језика принадежи«. Да би попунио 5 упражњених места у писму, Мркаљ је био свестан да мора начинити слова за гласове *ћ, ђ, љ, њ* и *ј*“ (Симић 1991: 257).

3.2. У поговору Александра Младеновића фототипском издању *Сала дебелог јера* број Мркаљевих слова је 25, а уз њих се додају и диграми: „Мркаљ је после извршене реформе добио азбуку од 25 слова [...], која је заједно са диграмима [...] ’покривала’ 29 фонема српског књижевног језика на народној основи“ (Младеновић 2010: II).

3.3. У књизи Милоша Окуке број Мркаљевих слова на једноме месту је 25, а мало потом 26: „Тако је Мркаљ, на основу своје фонолошке теорије, дошао до *сигурних, потпуно неспорних 25 слова* у азбуци српског језика. Сам језик, по његовом схватању, има 29 фонема (’гласчића’)“ (Окука 2010а: 79); „Тако је Мркаљ, узевши црквену ћирилицу (углавном рускословенска слова свога времена) као полазиште дошао до *нове ћириличке азбуке од 26 слова за српски књижевни језик на народној основи*“ (Окука 2010а: 81). „Спорно“ је, дакле, танко јер, а за Окуку коначан списак слова је 26.

3.4. Инвентар од 26 слова, прихватајући Мркаљев методолошки приступ, први је прихватио Јернеј Копитар у похвали реформатора, „јер ће српски дечак, када за два до три дана буде научио и упамтио 26 слова српског алфабета (по Мркаљу), једном заувек бити у стању да ортографски пише свој иначе веома јасни говорни језик“ (Копитар 1984: 147). Исти теоријско-методолошки оквир при утврђивању инвентара слова прихватили су и други истраживачи – Павле Ивић, Данкан Вилсон, Јован Деретић: „Тако је његова азбука обухватила 26 слова“ (Ивић П. 1990: 218); „Његова азбука (из 1810) састојала се од следећих 26 слова“ (Вилсон 1994: 362); „Резултат те анализе је фонетска азбука која се састоји од 26 знакова“ (Деретић 2007: 153). Приметно је да Деретић уместо термина *слово* употребљава термин *знак*.

3.5. Недовољну прецизност обима термина *слово* у србистици вероватно најбоље видимо у радовима Александра Младеновића. Већ смо напоменули да у раду из 2010. године у односу на овај термин Младеновић дистанцира термин *диграм*. У раду из 1967. године уз термин *слово* Младеновић за диграме (диграфе) придодаје и синтагму *словна комбинација*: „Његова [Мркаљева, прим. аут.] азбука имала је ових 29 слова или словних комбинација“ (Младеновић 1967: 192). Исто понавља и у раду из 1972. године: „Мркаљева азбука, коју је он реформисао у својој књижици *Сало дебелога јера* *либо азбукопротрес* састојала се од следећих 29 слова и словних комбинација“ (Младеновић 1972: 14). У истоме раду, међутим, видљиво је да је термин *словна комбинација* заправо хипоним у односу на хипероним *слово*: „Вукова азбука из 1814. године имала је као и Мркаљева 29 слова“ (Младеновић 1972: 17). Из свега произилази да је за Младеновића Мркаљева ћирилица имала 29 слова, и да се у том инвентару налазе и *диграми*, првобитно називани *словне комбинације*.

4. Теоријско-методолошке потешкоће са употребом термина *слово* у историји српског књижевног језика, барем за предвуковски и вуковски период, системски је исправила Љиљана Суботић у монографији о језику Јована Хацића, а потом прихватили и други проучаваоци типова књижевног језика код Срба у 18–19. веку: „Термин *графема* употребљава се у значењу најмање јединице која, на плану писаног текста, одговара фонему или секвенци фонема и представља се једним симболом, за разлику од термина *слово*, употребљеног овде у означавању симбола који нема фонемску вредност или је фонемски ентитет репрезентован комбинацијом двају симбола (диграфима)“ (Суботић Љ. 1989: 14).

Уколико се наведени принцип, да је графема еквивалент фонему у писању, примени на Мркаљеву реформисану ћирилицу, произилази да у њој постоји 29 графема, од којих су 25 монографи, а четири диграфи, за 29 фонема. Мркаљ је тако створио веома ефикасну ћирилицу, у којој једину ману представљају диграфи, чега је и сам био свестан, а што су и касније поновили практично сви истраживачи његовог дела.²

² О разлозима зашто није предвидео графематску реализацију за фонему /ц/, као и о разлозима зашто сам није понудио боља решења од диграфа за /ћ/, /ђ/, /љ/ и /њ/ в. претходне радове у овој књизи.

5. Ослобођен стега које су Саву Мркаља спутавале да реформу ћирилице изведе до краја, Вук Стефановић Караџић је недуго после Мркаљеве реформе, 1818. године у *Српском рјечнику*, коначно у пракси применио принцип да једном гласу у говору одговара један *знак* (монограф), створивши ћирилицу од 30 графема за 30 фонема српског књижевног језика у настајању. Познато је да је у односу на Мркаљеву ћирилицу Вук Караџић практично унео три новине:

- а) Мркаљеве диграфе заменио је монографима <ћ>, <ђ>, <љ> и <њ>;
- б) Мркаљеву графему <і> заменио је латиничном јотом, тј. графемом <ј>;
- в) увео је графему <џ>, за фонему /џ/ којој Мркаљ није могао одредити статус у будућем књижевном језику.

Из наведеног поједини истраживачи извели су закључак да је Вук Караџић само завршио реформу писма и правописа, али су при томе направили и велики превид. Прво, Вук јесте завршио реформу ћирилице коју је започео Сава Мркаљ, исправивши у њој недостатке које је и сам Мркаљ приметио, али се први те реформисане ћирилице доследно придржавао, чиме је омогућио њено *прихватање* у српском народу. Друго, Сава Мркаљ реформисао је само српско писмо, ћирилицу, али је у свим својим објављеним текстовима доследно примењивао морфонолошки правопис, па заслуге за реформу правописа, односно за прелазак за морфонолошког на фонолошки тј. фонетски принцип, припадају искључиво Вуку.

То, наравно, никако не умањује значај Саве Мркаља у српској култури, која му се при прослави двестогодишњице објављивања *Сала дебелог јера* одужила двама фототипским издањима чувеног дела, наведеним у изворима, једном монографијом, наведеном у литератури, једним научним скупом, одржаном у Бечу, као и већим бројем радова у научној периодици који су објављени или ће то тек бити.

ИЗВОРИ

Сава Мркаљ, *Сало дебелог јера либо азбукопротрес*, Нови Сад: Матица српска, 1949.

Сава Мркаљ, *Сало дебелогa јера*, Зрењанин: „Димитрије Електро компанија“, 1995.

Сава Мркаљ, *Сало дебелогa јера либо азбукопротрес*, Нови Сад: Матица српска, 2010.

Душко Певуља (прир.), *Два вијека Сала дебелогa јера Саве Мркаља*, Бања Лука: Крајина, 2010.